

Prof. dr hab. Andrzej Zborowski
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków

Recenzja

rozprawy doktorskiej Pana dr Artura Jach-Chrzęszcza pt. „Społeczności węgierskie w państwach sąsiadujących z Węgrami”

promotor: **dr hab. Witold Wilczyński prof. UKEN**, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej

Wprowadzenie

Przez wiele dziesiątków lat liczne grono uznanych autorytetów świata nauki, ale też polityki głosiło w swych opracowaniach naukowych oraz wystąpieniach kres i zanikanie narodów na rzecz powstania (tworzenia się) społeczeństwa globalnego i supremacji struktur ponadnarodowych. I oto na przełomie wieków XX i XXI te głoszone powszechnie idee musiały ulec rewizji, czy wręcz sfalsyfikowaniu. Nastąpiła bowiem na świecie, a także w Europie, erupcja konfliktów o podłożu narodowo-etnicznym i religijnym, świadcząca o odradzaniu się kwestii etnicznych i narodowych oraz religijnych. W przypadku państw Europy Środkowo-Wschodniej problemy narodowościowe zaczęły być mocniej artykułowane także wraz z rozkładem obozu komunistycznego. Przyczyniło się do tego, nie tylko „odmrożenie” możliwości prowadzenia badań i przekazu informacji o stosunkach narodowo-religijnych w omawianym regionie, ale też, jak w przypadku Polski, dało asumpt do powrotu do prowadzenia statystyk na temat istniejących struktur narodowościowych i etnicznych. Ten nowy „klimat” związany z przemianami ustrojowymi w Europie Środkowej poszerzył znacznie spektrum badań w geografii polskiej o nową subdyscyplinę geografii człowieka, jaką stała się odrodzona geografia polityczna, poszerzyły się też możliwości badania struktur etnicznych i narodowych na gruncie geografii ludności. W te dwa geograficzne nurty naukowe wpisuje się recenzowana praca doktora Pana dr Artura Jach-Chrzęszcza. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że problemy narodowościowe w polskiej geografii są znacząco zróżnicowane, pod kątem zakresu przestrzennego badań. Mianowicie, studia nad mniejszościami w Polsce i polską mniejszością zagranicą są znakomicie rozwinięte. Natomiast polskie badania geograficzne dotyczące zagadnień narodowościowych w państwach Europy Środkowo-Wschodniej są bardzo rzadko spotykane. I tę lukę wypełnia recenzowana dysertacja dotycząca społeczności węgierskiej zamieszkującej państwa sąsiadujące z Węgrami.

Konstrukcja, cele pracy i dyskusja wyników

Recenzowana praca liczy 165 stron, łącznie z czterema stronami nienumerowanymi zawierającymi streszczenie pracy w wersji polskiej i angielskiej. Obok tekstu, dysertacja obejmuje 41 rycin i 20 tabel. Bibliografia liczy 226 pozycji, z czego 106 jest w języku węgierskim, 75 polskim, 44 angielskim, 2 w francuskim i 4 w niemieckim.

Dysertacja składa się z 9 rozdziałów, przy czym rozdział pierwszy jest Wstępem, a rozdział dziewiąty Podsumowaniem wraz z wnioskami. Niektóre tytuły rozdziałów są zbyt hasłowo

określone, a proporcje między nimi, co do liczby stron, zachowane. Układ pracy jest prawidłowy. Uwagi co do tytułów przedstawię w dalszej części recenzji.

Rozdział pierwszy, czyli Wstęp zachowuje typową strukturę, tzn. Autor sformułował cele pracy: główny i szczegółowe, opisał założenia badawcze, scharakteryzował zastosowane w niej materiały źródłowe. W sposób rzeczowy i precyzyjny zostały omówione metody badawcze. Natomiast nie określił w konkretnym podrozdziale zakresu przestrzennego i czasowego, co jest konwencjonalnie przyjęte w pracach geograficznych.

Doktorant dążąc do realizacji recenzowanej pracy głównym celem uczynił „...zbadanie czynników odpowiedzialnych za zróżnicowanie narodowościowe w państwach otaczających Węgry, w szczególności czynników wpływających na przetrwanie i rozwój węgierskich społeczności mniejszościowych w czterech państwach ościennych (Słowacja, Ukraina, Rumunia, Serbia)...” Cel ten, sam w sobie, jest sformułowany poprawnie. Niemniej nie w pełni koreluje on z tytułem pracy, który jest postawiony bardzo ogólnie i bardzo szeroko zakreślony. Co zastanawiające to fakt, że sformułowanie celu recenzent spotkał nie w podrozdziale 1.2. noszącym tytuł Przedmiot i cele rozprawy, a w następnym 1.3., odnoszącym się do koncepcji i układu pracy. Jest on ponadto wyartykułowany w szerszym kontekście i recenzent, w pewien sposób miał zadanie wyszukania zapisu celu głównego. Nie był on bowiem umieszczony w osobnym akapicie. Zgodnie z zapisem rozdziału 1.2. można byłoby wnioskować, że będą też postawione cele szczegółowe, mowa jest tam bowiem o *celach rozprawy*. Zamiast nich Autor dysertacji zamieścił pięć pytań badawczych. Są one prawidłowo sformułowane i odnoszą się do całego zakresu przedmiotowego dysertacji. Brzmiały one jak następuje:

1. Jaka jest geneza dużych węgierskich społeczności w państwach ościennych?
2. Jakie procesy demograficzne mają miejsce wśród przedmiotowych społeczności i jakie są tendencje ich rozwoju w świetle uwarunkowań demograficznych?
3. W jakich warunkach ekonomicznych funkcjonują społeczności węgierskie?
4. Jakie są polityczne i społeczno-kulturowe uwarunkowania funkcjonowania społeczności węgierskich w państwach ościennych?
5. Jak postrzegane są przedmiotowe społeczności i ich problemy w świadomości społecznej Węgier oraz Polski?

Pewien zamęt odnośnie celów pojawia się w przytoczonym już podrozdziale 1.3. Tu bowiem Pan Artur Jach-Chrząszcz pisze o celach pośrednich i szczegółowych i celach ogólnych (str. 12). Ten typ podziału celów nie pojawia się w dalszej części recenzowanej pracy. Natomiast w rozdziale IX *Podsumowanie i wnioski* spotykamy się z jeszcze innym zapisem celu głównego, brzmi on: „głównym celem niniejszej rozprawy było wytłumaczenie przyczyn stopniowego zaniku mniejszości węgierskiej w Rumunii, na Słowacji, w Serbii i na Ukrainie.” Zatem w przypadku ewentualnej publikacji recenzowanej dysertacji należałoby pochylić się nad uporządkowaniem sformułowań odnośnie celu głównego, celów szczegółowych i pytań badawczych.

W podrozdziale 1.4 Doktorant przedstawił metody którymi posłużył się w dysertacji. Podstawową metodą badawczą, a w zasadzie techniką badawczą były badania z zastosowaniem „analiza danych zastanych” (*desk research*). Był to cały szereg technik badawczych dotyczących analizy i interpretacji literatury, źródeł kartograficznych, materiałów statystycznych. Niezależną techniką była kwerenda źródeł w bibliotekach, archiwach i instytucjach. Trzeba tu podkreślić, że możliwość dotarcia do literatury węgierskiej i jej interpretacji oraz węgierskich dokumentów i źródeł statystycznych była możliwa ze względu na doskonałą znajomość języka węgierskiego przez Doktoranta. Autor stosował też w pracy proste metody kartograficzne (wykresy i kartogramy) sporządzone przy zastosowaniu oprogramowania QGIS oraz Arc GIS firmy Esri. Znajomość języka węgierskiego pozwoliła

Panu Arturowi Jach-Chrzęszczowi na zastosowanie w badaniach techniki obserwacji uczestniczącej oraz przeprowadzenie wywiadów z przedstawicielami regionalnych organizacji i stowarzyszeń. Tu wskazane byłoby scharakteryzowanie pytań stawianych respondentom w wywiadach. Autor nie podał też informacji na temat liczby przeprowadzonych wywiadów. Brak też informacji, w którym miejscu (rozdziale) opinie respondentów zostały uwzględnione. Ponadto w pracy zastosowano badania ilościowe metodą kwestionariusza ankiety. Autor zaprojektował cztery pytania badawcze. Pytania te w wersji polskiej i węgierskiej zostały zamieszczone w tab.1 wraz z odpowiadającymi im celami badawczymi. Wątpliwości recenzenta budzi ich podwójna wersja tzn. w jednej kolumnie pytania badawcze *per se*, a w drugiej odpowiadające im pytania zamieszczone w kwestionariuszu. Obie wersje się pokrywają znaczeniowo, więc brak jest uzasadnienia dla takiej konstrukcji omawianej tabeli. Gdyby Autor zamieścił, jak to zwykle się czyni, jako załącznik, kwestionariusz wzorcowy z pytaniami, konstrukcja tabeli zyskałaby na przejrzystości (nie byłoby potrzeba dublowania pytań). Omawiane pytania dotyczą celu piątego zaprezentowanego w podrozdziale 1.2. Warto tu zauważyć, że do tego celu zostało już przyporządkowane jedno pytanie badawcze (str. 12), a w tab. 1 pojawiły się kolejne cztery. Więc mamy pewnego rodzaju „piętrową konstrukcję” pytań badawczych? Stwarza to problemy w percepcji odbioru pracy. Co istotne Autor omawiane cztery pytania poprzedził sformułowaniem czterech tez. Można mieć jednak pewne zastrzeżenia co do celowości sformułowania tych tez, ponieważ większość z nich w przytoczonym zapisie wydaje się oczywista na podstawie ogólnej wiedzy. Ponadto jeśli Autor zastosował tezy do pytań zawartych w kwestionariuszu, to dlaczego konsekwentnie nie zbudował ich dla głównych pytań odpowiadających całej pracy?

Znaczący z punktu widzenia percepcji pracy, a także wskazujący na bardzo dobre rozeznanie w meandrach terminologicznych podstawowych pojęć stosowanych w dysertacji, jest podrozdział 1.5. „Terminologia i pojęcia kluczowe”. Autor przeprowadza bardzo potrzebną i pogłębioną dyskusję dotyczącą takich terminów jak naród, grupa etniczna, mniejszość narodowa. Ważne jest tu odniesienie się do trzech koncepcji narodu tj. prymordializmu, modernizmu i etnosymbolizmu. Doktorant nie wyraża swojego zdania na ten temat bezpośrednio, niemniej z lektury tekstu, można sądzić, iż bliska jest mu koncepcja wypływająca z ducha etnosymbolizmu. Autor omawia też pojęcie mniejszości narodowej. Odnosi się tu do definicji i uregulowań prawnych istniejących w tym zakresie w Polsce i na Węgrzech. Doktorant w recenzowanej pracy, tego nie czyni, natomiast zdaniem recenzenta warto byłoby, nieco szerzej, poruszyć problematykę praw mniejszości narodowych i etnicznych w prawie międzynarodowym. Zagadnienie to jest, jak wiadomo, mocno złożone i trzeba podkreślić, że współcześnie brak jest powszechnie uznawanej w stosunkach międzynarodowych definicji mniejszości, a próby określenia tego terminu wzbudzają kontrowersje. Uznając, że jest to materia nader skomplikowana, warto było odnieść się do prawnych rozwiązań występujących na gruncie państw – sąsiadów Węgier, do których nawiązuje recenzowana praca, a więc Serbii, Rumunii, Słowacji i Ukrainy. Warto zauważyć, że stronami Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych, najważniejszego aktu prawa europejskiego w omawianej dziedzinie, są wszystkie wspomniane wyżej państwa.

Pan Artur Jach-Chrzęszcz odniósł się w omawianym podrozdziale do jeszcze jednego, bardzo znaczącego dla rozprawy, terminu, mianowicie Basenu Karpackiego, określanego też mianem Basenu Węgierskiego, czy Panońskiego. Termin ten ma podstawowe znaczenia przede wszystkim dla prawidłowego określenia obszaru badań podjętych przez Doktoranta. Ponieważ termin ten jest bliżej nie stosowany w polskiej geograficznej literaturze naukowej Autor starał się jego szerzej rozwinąć, co oceniam pozytywnie. Natomiast zastanawiam się dlaczego Doktorant nie zamieścił dla tego obszaru ani jednej mapy, wszak mowa jest o obszarze badań? Tu lepszym rozwiązaniem byłoby wprowadzenie osobnego krótkiego podrozdziału zatytułowanego „obszar badań” i omówienie treści związanych z Kárpát-medence.

Tym bardziej, że pojęcie Basenu Karpackiego jest najważniejszym węgierskim terminem geograficznym, a także geopolitycznym. Pomimo swojej stosunkowo krótkiej historii, koncepcja ta ma antycypacje związane z długim historycznym procesem definiowania się Węgier w środowisku geograficznym Europy Środkowej. Nawiązuje ona do posiadających wielowiekową historię studiów regionalnych dotyczących m.in. badań terytorialnych Węgier, głównie w dziedzinie analitycznych badań krajobrazowych. Pierwsza próba podziału kraju na makrokrajobrazy została przeprowadzona w pierwszej połowie XVI wieku. Wskazują na to badania m.in. Zoltána Hajdu i Pétera Balogha. Należy też podkreślić, że w geografii europejskiej wskazuje się na spore trudności z wprowadzaniem tego terminu, nie tylko ze względu na jego deterministyczne konotacje, ale też ze względu na nazwę która nie tylko była geograficzną reprezentacją określonego obszaru, lecz także odzwierciedlała pewien rodzaj poczucia wspólnoty przestrzennej i ogólną postawę społeczną zawartą w pojęciu tożsamości narodowej.

Teoretyczno-przeładowy charakter posiada rozdział drugi zatytułowany „Narody oraz mniejszości narodowe w badaniach geograficznych”. Jest to stosunkowo krótki rozdział niemniej istotny bowiem posiada wyraźnie zarysowane stanowisko filozoficzno-naukowe i badawcze Doktoranta w stosunku do geografii jako nauki zajmującej się badaniem zjawisk i procesów na powierzchni Ziemi. W pierwszym podrozdziale Doktorant sięgając do osiągnięć najwybitniejszych światowych geografów nurtu antropocentrycznego szkoły niemieckiej, francuskiej, angielskiej, a także geografów polskich omawia ich wkład do dorobku myśli geograficznej. W tym nurcie lokuje też prace jednego z twórców geografii węgierskiej Jánosa Hunfalvy’ego, traktującego obszary położone wewnątrz łuku karpackiego, jako tereny Królestwa Węgierskiego. W tym interesującym podrozdziale, ujmującym rozwój geografii człowieka w kontekście historycznym, można by było zwrócić uwagę na znaczący wkład intelektualny filozofii Immanuela Kanta na geografii okresu klasycznego, w tym na wspomnianego przez Doktoranta Karla Rittera, ale też Alexandra von Humboldta. Autor słusznie wśród luminarzy nurtu klasycznego w polskiej geografii umieścił Wacława Nałkowskiego i Eugeniusza Romera. Niemniej jednak dla porządku należałoby wspomnieć też o Bogdanie Zaborskim i Antonim Wrzoku jako przedstawicielach polskiej „szkoły antropogeograficznej”, autorach obszernego dzieła pt. Antropogeografia (1939). Nade wszystko należałoby wspomnieć o Wincentym Polu twórcy pierwszej katedry geografii na ziemiach polskich, w Krakowie na ówczesnej Akademii Krakowskiej, który w jednej z prac w następujący sposób ujmował swój pogląd na geografii w duchu antropogeograficznym: „w naturze nie są światy oderwane od siebie, ale stykają się ze sobą, uzupełniają się nawzajem, przenikają się jak najściślej w czynnych i biernych potęgach i tworzą zjawisko powszechnego życia. To wszystko ożywione jest ruchem, oddechem, barwami i głosami natury”.

W drugim podrozdziale rozdziału drugiego Autor porusza problematykę narodowościową w pracach geografów okresu międzywojennego. Tytuł tego podrozdziału, moim zdaniem, należałoby bardziej doprecyzować, bowiem Doktorant poza pewnymi uwagami ogólnymi, m.in. dotyczącymi koncepcji zasięgu „Europy Środkowej”, porusza przede wszystkim problematykę narodowościową w opracowaniach badaczy węgierskich. Patrząc z tego węgierskiego punktu widzenia, jest to bodaj pierwsze w literaturze polskiej, tak szerokie kompendium wiedzy geograficznej na temat węgierskich dokonań w zakresie badań narodowościowych. Autor zwraca tu uwagę na ciekawy wątek geopolitycznych propozycji federacyjnych państw Europy Środkowo-Wschodniej. Wątek ten dotyczy koncepcji federacji pięciu regionów narodowych tj. Czech, Austrii, Ilirii, Polski i Węgier znanego socjologa, historyka i polityka węgierskiego Oszkára Jászi. Twór ten został nazwany mianem Pentarchii. Warto tu zauważyć, że Jászi przyszłość Polski w tej federacji widział w przyłączeniu do niej wyłącznie Galicji i Kongresówki. Nie brał natomiast pod uwagę włączenia do tego „tworu” ziem polskich zaboru pruskiego.

W trzecim podrozdziale Doktorant przedstawia problematykę narodową i etniczną w badaniach z geografii politycznej i geografii ludności po II wojnie światowej. Interesująco i kompetentnie prezentuje stanowisko antropocentryczne wyrażane przez czołowych geografów anglosaskich prowadzących badania w wymienionych wyżej dwóch subdyscyplinach. Zwraca też uwagę na przyczyny znikomego zainteresowania się koncepcjami antropogeograficznym w kręgach polskich geografów powojennych. Wskazuje na dynamiczny rozwój badań etnicznych w polskiej geografii w ostatnich dekadach. Z nieznanymi recenzentowi powodów wśród prominentnych badaczy problematyki narodowej i etnicznej wymienia tylko jedno nazwisko, mianowicie Andrzeja Maryańskiego, którego zasługi na polu badań narodowościowych są powszechnie doceniane. Niemniej jednak lista znanych polskich geografów uprawiających geografii polityczną jak i geografii ludności, a zajmujących się omawianą problematyką jest długa. Warto by tu dla przykładu podać, takie nazwiska jak Piotr Eberhardt, Marek Barwiński, Marek Sobczyński, Marek Koter, Mariusz Kowalski, Maria Soja, Roman Matykowski, Krystian Heffner.

Recenzowany drugi rozdział zamyka Pan Artur Jach-Chrząszcz omówieniem zagadnień etno-politycznych w pracach geografów węgierskich w okresie powojennym, szczególnie po roku 1989. Autor wskazuje na dużą rolę w studiach etno-politycznych i narodowościowych badań mniejszości węgierskiej zamieszkującej Basen Karpacki. Rozdział ten wskazuje na bardzo dobre opanowanie przez Doktoranta literatury węgierskiej odnoszącej się do wspomnianej wyżej tematyki. Jest to niewątpliwie nowe i oryginalne ujęcie węgierskiej problematyki etno-politycznej, dotychczas nieobecnej na gruncie polskiej geografii.

Rozdział trzeci zatytułowany „Dzieje węgierskiego terytorium etnicznego” stanowi dobre wprowadzenie do następujących po nim rozdziałów analitycznych. Doktorant wskazuje na konieczność rozróżnienia pojęcia państwa węgierskiego „historycznego” od „współczesnego”. W sposób zwięzły przedstawia historię tworzenia się historycznych Węgier począwszy od migracji ludów ugrofińskich z terenów Azji, zasiedlenie historycznej Panonii z końcem IX wieku, po poszerzenie w drodze podbojów w następnych wiekach sąsiednich terytoriów przez Arpadów i Andegawenów, a następnie utratę samodzielności państwowej Węgier i podział państwa w XVI wieku. Te ostatnie z wymienionych wydarzeń stały się początkiem znaczących przemian w strukturze narodowościowej Królestwa Węgierskiego, m.in. za sprawą dużej imigracji żywiołu niewęgierskiego. Było to jednym z podstawowych przyczyn późniejszej utraty ponad 2/3 ziem węgierskich na mocy traktatu w Trianon w 1920 roku. Rozdział ten jest oparty o liczne opracowania węgierskie i częściowo polskie, jest napisany komunikatywnie i dobrze ilustrowany mapami i tabelami, co jest jego dużym atutem. W tej beczie miodu jest i łyżka dziegciu, mianowicie Doktorant nie wprowadził do tekstu odniesień z numerami większości rycin i tabel. Tytuły części rycin są niejasne, np. Ryc. 1. zatytułowana „Zajęcie Etelköz”, większość podpisów rycin jest podwójna i wielowariantowa, trzeba się zdecydować na jeden z tych wariantów. Mapy nie spełniają standardu mapy, brak jest na nich skali. Niektóre mapy są zbyt małe, a posiadają bogatą szatę graficzno-informacyjną, co prowadzi do trudności w ich pełnym odczytaniu.

Na część analityczną składa się zestaw pięciu rozdziałów, przy czym pierwsze cztery (rozdziały IV do VII) są typową narracją o charakterze analizy historyczno-statystycznej i współczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej. Z kolei piąty, ze wspomnianego zestawu, rozdział (VIII w pracy) oparty jest o badania ankietowo-ilościowe z podbudową aparatu statystycznego. Zatem rozdziały analityczne cechując się odmienną metodyką badawczą, wzajemnie się dobrze uzupełniają i dają możliwość wieloaspektowego ujęcia problematyki funkcjonowania diaspory węgierskiej w sąsiednich państwach. Rozdziały o charakterze narracyjno-opisowym zostały zaprojektowane z uwzględnieniem szerokiego spektrum literatury, przede wszystkim węgierskiej oraz źródeł statystycznych, tak węgierskich jak i

pochodzących z czterech państw ościennych, które zostały dogłębnie zreinterpretowane i przeanalizowane na potrzeby recenzowanej dysertacji. Wskazane cztery rozdziały mają identyczną strukturę wewnętrzną, tzn. każdy z nich zawiera trzy podrozdziały. W pierwszych z nich Doktorant zajmuje się zagadnieniami przemian demograficznych w długiej perspektywie czasu, sięgając do początków okresu międzywojennego, a kończąc na ostatnich latach spisów z 2021, względnie 2022 roku. Brak dostępnych materiałów statystycznych dla Zakarpacia w Ukrainie, zawęził pole czasowe badań do ostatniego spisu z roku 2001, które zostało w kolejnym podrozdziale uzupełnione, przez Doktoranta, o informacje statystyczne dla roku 2017, zebrane przez naukowców węgierskich. W drugiej części każdego z omawianych czterech rozdziałów zostały scharakteryzowane uwarunkowania rozwoju gospodarczego, natomiast trzeci podpunkt poświęcony jest sytuacji społeczno-kulturowej badanych czterech regionów. Dobrze przemyślana struktura przedmiotowa części analitycznej pracy pozwoliła na pełne i twórcze przeprowadzenie szerokiej dyskusji na temat powiązanych wzajemnie zagadnień rozwoju demograficznego, gospodarczego i społeczno-kulturowego. Całość jest bogato ilustrowana materiałami graficznymi i tabelarycznymi, stanowiącymi bardzo dobrą ilustrację narracji tekstowej. Zaprezentowane wyniki i przemyślenia Autora stanowią oryginalny wkład do polskiej wiedzy geograficznej na temat węgierskich problemów narodowościowych, dotychczas nie podejmowanych przez polskich badaczy. Dlatego też omawianą część dysertacji doktorskiej oceniam wysoko. Trzeba tu jednakże z obowiązku recenzenta wykazać też pewne niedociągnięcia i uchybienia. Wątpliwości budzi zatytułowanie czterech omawianych rozdziałów w formie wyłącznie nazw własnych (rozdział IV – Siedmiogród, V Górne Węgry – Słowacja, VI – Wojwodina – Serbia, VII – Zakarpacie – Ukraina). Tytuł powinien nawiązywać do specyfiki problemowej rozdziału. Chciałbym też uczulić na nadmierne stosowanie węgierskiej nazwy historyczno-geograficznej Felvidék (Górne Węgry) na określenie Słowacji, względnie jej południowej części zamieszkałej przez Węgrów. Nazwa ta na Słowacji w węgierskiej narracji politycznej wzbudza wśród społeczeństwa wiele emocji i niepokoju. Jest dla Słowaków nie do przyjęcia w jakimkolwiek zapisie, tym bardziej w pracy naukowej nie powinna być stosowana. W przypadku wydania dysertacji drukiem warto byłoby uzupełnić względnie doprecyzować pewne informacje. Mianowicie Autor wskazuje na zasadnicze znaczenie w zmniejszeniu się populacji węgierskiej w Siedmiogrodzie procesów starzenia się społeczeństwa (str. 57). Trzeba tu zaznaczyć, że przyczyny silnej depopulacji Węgrów w Siedmiogrodzie są bardzo złożone. Jedną z nich jest znacznie silniejsze i wcześniej zaistniałe oddziaływanie procesów drugiego przejścia demograficznego wśród populacji węgierskiej, w porównaniu do ludności rumuńskiej. Przejawiały się one m.in. w znaczącym (poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń) spadku poziomu płodności wśród kobiet węgierskich już począwszy od lat 80. ubiegłego wieku. Ten sam proces dotknął społeczeństwo rumuńskiej kilkanaście lat później. Te rozbieżności w płodności, skumulowane w czasie, spowodowały mniej korzystną strukturę wieku węgierskiej populacji w porównaniu do populacji rumuńskiej, w tym obniżenie udziału kobiet węgierskich w wieku rozrodczym, a w konsekwencji dalsze obniżenie stopy urodzeń w relacji do poziomu urodzeń kobiet rumuńskich. Dla ilustracji powyższych wywodów warto przytoczyć dane odnośnie poziomu współczynników dzietności kobiet węgierskich w Transylwanii w roku 2002. W tym roku współczynniki dzietności dla całej Rumunii kształtowały się na poziomie 1,33 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym, podczas gdy pośród kobiet węgierskich w Transylwanii współczynnik ten osiągał wartość zaledwie 1 dziecka na kobietę (1,08). W dwóch historycznych regionach Transylwanii tj. Północnej i Południowej Transylwanii średnia liczba urodzeń na kobietę opiewała na 0,63 i 0,64 dziecka, a więc niespełna jedną trzecią współczynnika gwarantującego prostą zastępowalność pokoleń. Nie trzeba tu dodawać dużego komentarza, aby stwierdzić przemożny wpływ ekstremalnie niskiego poziomu dzietności notowanego już ponad dwadzieścia lat temu, na dzisiejszy stan depopulacji diaspory

węgierskiej w Rumunii. Do znacznego obniżenia liczby Węgrów w Rumunii przyczyniła się też olbrzymia emigracja ludności węgierskiej z Transylwanii. Jak Podaje István Horváth tylko w latach 1992-2002 do państwa węgierskiego wyemigrowało z tego regionu około 176 tysięcy etnicznych Węgrów. W 2020 roku na 584 tysięcy imigrantów przebywających na Węgrzech 214 tysięcy pochodziło z Rumunii. O migracjach wprawdzie Doktorant wspominał w swojej pracy, lecz bez podawania konkretnych danych liczbowych. W razie publikacji dysertacji należałoby ją uzupełnić o wnikliwe informacje o migracjach etnicznych Węgrów, ponieważ są one po dziś dzień istotnym czynnikiem depopulacji diaspory węgierskiej w Rumunii. Warto też uwypuklić rolę kolejnego czynnika destabilizacji mniejszości węgierskiej w Rumunii, mianowicie wzorców zawierania mieszanych narodowościowo małżeństw. Po 1989 roku każdego roku 17 do 20 % Węgrów wchodziło w związek małżeński z osobą niewęgierskiego pochodzenia, przede wszystkim Rumunami. W efekcie, jak wykazali Kiss Tamás i Barna Gergő zaledwie jedna trzecia dzieci pochodzących z mieszanych związków jest rejestrowana jako Węgrzy.

Pisząc o migracjach Węgrów z Wojwodiny na Węgry autor stosuje pojęcie repatriacji (str. 85). Nie jest ono zastosowane właściwie do wspomnianych wyżej procesów migracyjnych, bowiem repatriacja jest terminem odnoszącym się do migracji osób, które w przeszłości wyemigrowały z kraju swojego pochodzenia, poza jego granicę, a następnie powróciły do swojej ojczyzny. Węgrzy zamieszkujący Wojwodinę nie wyjeżdżali z niej, bo są etnicznymi mieszkańcami tego regionu od setek lat. To przez zmianę granic w wyniku traktatu z Trianon znaleźli się poza państwem węgierskim. Zatem ich migracje są w zależności od motywów ich podjęcia, przemieszczeniami o podłożu ekonomicznym, rodzinnym, rzadziej politycznym.

Recenzując tę część pracy doktorskiej zwraca uwagę bardzo dobra i bogata dokumentacja tekstu materiałami graficznymi i tabelarycznymi. Tu jednak należy zauważyć sporą dowolność w opisie tych materiałów. Podobnie jak w poprzednio omówionym rozdziale w części map brakuje opisu skali i legendy, bardzo często jednostki administracyjne na mapach i w tabelach są opisane tylko nazwami węgierskimi, a nie podwójnymi węgiersko-rumuńskimi, serbskimi, słowackimi i ukraińskimi, podobnie jest z zapisem nazw własnych, które są opisane często w tekście wyłącznie po węgiersku. Tabele pochodzą z różnych źródeł, mają w związku z tym bardzo różnorodny układ graficzny, a powinny być wszystkie według jednolitego stylu wykonane przez autora, z podaniem oczywiście źródła ich pochodzenia.

Rozdziałem dopełniającym współczesną wiedzę o mniejszości węgierskiej jest fragment pracy traktujący o badaniach stanu świadomości społecznej wśród mieszkańców Węgier i Polski na temat mniejszości węgierskiej i ich praw. Badanie autor zrealizował na reprezentatywnie dobranej próbie 1067 respondentów polskich i 1070 ankietowanych Węgrów. Badanie ma charakter ilościowy, a jego wyniki mogą być reprezentatywne dla szerszej populacji, co czyni je bardziej miarodajnym od typowych badań jakościowych. W kwestionariuszu ankiety respondenci tak polscy, jak i węgierscy udzielali odpowiedzi na cztery pytania identycznie sformułowane w zakresie treści, co dało asumpt Doktorantowi do przeprowadzenia analizy porównawczej wyników badań ilościowych przeprowadzonych w Polsce i na Węgrzech. Do porównania wyników badań dwóch grup narodowościowych i wskazania różnic w odpowiedziach Autor zastosował test Chi-kwadrat dla cech ilościowych i test U Manna-Whitneya dla cech jakościowych. Doktorant operuje pojęciem kwestionariusza wywiadu, jakkolwiek jest to typowy kwestionariusz ankiety, na co wskazują typ pytań, mianowicie tzw. pytania zamknięte, ich masowa liczba i zastosowanie testów jako narzędzi weryfikacji analizy. Recenzowany rozdział pozwala na wnikliwą ocenę stanu świadomości społeczeństwa węgierskiego, a także polskiego, zdaniem Autora, reprezentującego poglądy opinii międzynarodowej. Zadane pytania tworzą spójną całość pozwalającą Doktorantowi na ustosunkowanie się i zweryfikowanie wcześniej sformułowanych tez badawczych. Całość

analizy pozwala czytelnikowi poznać opinię na tematy prawne, a w zasadzie tematy związane z geopolityką dużego regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Rozdział ma charakter nowatorski, niesie nowe poznawcze treści i komponuje się bardzo dobrze z treściami zawartymi w poprzednich czterech analitycznych rozdziałach. W tym miejscu chciałbym zasugerować częściową zmianę tytułów podrozdziału drugiego i trzeciego, tak aby były odzwierciedlone ich merytoryczne treści. Zwracam również uwagę na błąd polegający na powtórzeniu tych samych wyników w odpowiedzi respondentów polskich i węgierskich na pytanie czwarte (por. str. 125 i 130).

Recenzowaną pracę zamyka rozdział zatytułowany Podsumowanie i wnioski. Doktorant udziela szerokiego komentarza w kontekście postawionego celu pracy, którego zapis jest nieco odmienny od sformułowań tego celu zawartych w podrozdziale drugim Wstępu. Autor stara się w sposób syntetyczny odpowiedzieć na podstawowe pytanie odnośnie przyczyn stopniowego zaniku mniejszości węgierskiej w badanych czterech państwach ościennych. Są tu zrekapitulowane wątki z rozdziałów analitycznych pracy, poprzedzone refleksją historyczną dotyczącą formowania się narodu węgierskiego na terenie Basenu Karpackiego. Autor wskazuje na podobieństwa i różnice w regionalnym układzie przyczyn wpływających na zmniejszanie się populacji węgierskiej w Rumunii, Słowacji, Serbii i Ukrainie. W celu czytelniejszego ich zaprezentowania przydatnym byłoby wykonanie tabelarycznego zestawienia różnic i podobieństw w omawianym zakresie występujących pomiędzy badanymi regionami. W końcowych akapitach Podsumowania Doktorant zwraca uwagę na potrzebę uwzględnienia w przyszłych badaniach w szerokim zakresie aspektu przestrzennego do badań przemian stanu społeczności węgierskiej. W mojej opinii aspekt ten mógłby być w sposób syntetyczny zaprezentowany w niniejszej pracy. Badanie przemian przestrzennych rozmieszczenia mniejszości węgierskiej wskazałoby m.in. na dużą rolę struktur osadniczych w procesach spadku liczby ludności węgierskiej w badanych czterech państwach. W podsumowaniu Autor w sposób poprawny skomentował najważniejsze ustalenia poczynione w pracy, natomiast nie przedstawił wniosków które były wyartykułowane w tytule recenzowanego rozdziału, nie odniósł się też do tez postawionych w podrozdziale czwartym.

Uwagi techniczne

Recenzowana praca jest napisana na ogół poprawnym i komunikatywnym językiem, zdarzają się drobne potknięcia językowe. Literówki są nieliczne. W pracy Autor zamieścił szereg map i zestawień tabelarycznych oraz wykresów, które stanowią dobrą ilustrację tekstu. W przypadku oddawania pracy do druku należy zadbać o ich graficzne ujednoczenie, wykonanie czytelnych legend i zamieszczenie skali, również korekty wymagają tabele, przede wszystkim w zakresie zapisu nazw własnych w podwójnym tłumaczeniu polskim i węgierskim oraz jednolitego sformatowania.

Wyniki i osiągnięcia

Autor recenzowanej dysertacji podjął się wykonania unikatowej pracy tak w zakresie polskiej geografii politycznej jak i geografii ludności. Przedmiotem badań uczynił poznanie przyczyn regresu mniejszości węgierskiej w czterech państwach tj. Rumunii, Słowacji, Serbii i Ukrainie. Problematyka poruszana w pracy nie była dotychczas poruszana w polskiej geograficznej literaturze przedmiotu, z tej racji praca jest dziełem oryginalnym i zasługującym na uwagę. Rozszerza ona bowiem polską wiedzę geograficzną o tematy narodowościowe, tym razem nie dotyczące Polaków, jak w znakomitej większości dotychczasowych polskich opracowań, lecz stara się eksplorować tematykę złożonych stosunków etnicznych Basenu Karpackiego. Dużym atutem recenzowanej dysertacji jest zastosowanie szeregu metod i narzędzi badawczych, w tym

badań o charakterze desk research z wykorzystaniem szeregu dokumentów, źródeł kartograficznych, a przede wszystkim bogatej literatury w języku węgierskim oraz ankietowych badań ilościowych o charakterze przekrojowym, a także metod obserwacji uczestniczącej.

Stwierdzam, że cel pracy został osiągnięty, również Autor z powodzeniem, choć nie wprost, odpowiedział na sformułowane pytania badawcze. Pan dr Artur Jach-Chrząszcz wykazał się umiejętnością samodzielnego zaprogramowania i prowadzenia pracy naukowej. Zgłoszone w recenzji uwagi krytyczne i dyskusyjne, a także dostrzeżone w dysertacji usterki natury technicznej nie podważają pozytywnej oceny jaką wstawiam recenzowanej pracy. Na podstawie oglądu całej dysertacji mogę stwierdzić, że jest ona dziełem wykonanym przez osobę zafascynowaną problematyką węgierską, a w szczególności kwestiami narodowościowymi.

Za osiągnięcie recenzowanej dysertacji uważam:

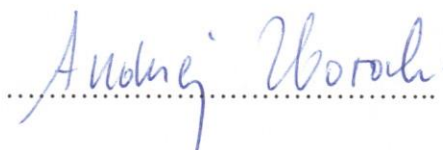
1. Oryginalne zaplanowanie i uzyskanie wartościowych wyników w zakresie określenia przyczyn stopniowego zaniku mniejszości węgierskiej w Rumunii, na Słowacji, w Serbii oraz w Ukrainie. Należy tu podkreślić fakt wyjątkowej złożoności, wielowarstwowości i wręcz kontrowersyjności węgierskiej problematyki narodowościowej.
2. Twórcze zastosowanie szeregu metod, technik i narzędzi badawczych do badania węgierskiej problematyki narodowościowej.
3. Dużą wartość poznawczą badań nad mniejszością węgierską, uzupełniających dotychczasową polską wiedzę geograficzną w zakresie badań narodowościowych i etnicznych.

Uwagi końcowe

Reasumując swoją opinię chciałbym zaznaczyć, że przedstawiona mi do recenzji praca doktorska autorstwa Pana dr Artura Jach-Chrząszcza jest dziełem w pełni oryginalnym, dobrze udokumentowanym i wnoszącym do badań geografii politycznej i geografii ludności nowe wątki analityczno-poznawcze opartym o gruntowne podstawy teoretyczne. Stwierdzam, że Doktorant w pełni wykazał się umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Oświadczam, że recenzowana praca doktorska Pana dr Artura Jach-Chrząszcza pt. *Społeczności węgierskie w państwach sąsiadujących z Węgrami* napisana pod kierunkiem Pana **dr hab. Witolda Wilczyńskiego, prof. UKEN**, spełnia wymagania określone w art.187 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2018 poz. 1668 ze zm.) i wnoszę do Rady Dyscypliny: Geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie o przyjęcie pracy i dopuszczenie Pana mgr Artura Jach-Chrząszcza do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Kraków, 3.02. 2025 r.

Prof. dr hab. Andrzej Zborowski